צילה המאיים של הדמוגרפיה וההבטחה הטמונה בשלום

יהונתן ניצן ושמשון ביכלר[1]
1.8.1997

המאמר נכתב ב- 1997 בעיצומו של הויכוח הממוחזר בין האוצר ובנק ישראל על שער הריבית. המאמר נשלח ל<u>הארץ</u> שנחשב באותה תקופה ׳מתקדם׳ ביותר בתמיכת עסקי השלום, ההייטק והגלובליזציה. למרות אופיו הנבואי, או דווקא משום כך, המאמר נדחה על ידי שטרסלר, העורך הכלכלי דאז. רק ב-1999 הסכים הירחון <u>מצד שני</u> לפרסם את המאמר.

׳השיח הציבורי׳

ההאטה בשיעור הצמיחה במשק הישראלי בשנה האחרונה הלהיטה ביתר שאת ויכוח ישן שבין המחנה – שניתן לכנותו ׳קיינסיאניסטי׳ והוא בעל אוריינטציה תעשיינית – ובין המחנה ׳המוניטריסטי׳ שמרכז השראתו מצוי בבנק-ישראל.

התקפת ראשי התאחדות התעשיינים על נגיד בנק-ישראל מכוונת נגד המדיניות המוניטרית ההדוקה של פרנקל, החונקת לדעתם את הצמיחה במשק.

ההתקפה מסתכמת בשני טיעונים עיקריים: ראשית, שער ריבית גבוה מגדיל את עלות האשראי ובכך מוריד את רמת ההשקעות במשק. שנית, שער ריבית גבוה מביא לזרימת ׳כסף חם׳ מחו״ל וגורם לתיסוף השקל; שקל מתוסף פוגע ביצוא. כך יוצא, שהנגיד מעודד יבוא שמחליף את הייצור המקומי, פוגע ביצוא ומוריד את רווחיות היצואנים והתעשיינים המקומיים. האחרונים מצדם מחפשים השקעות מחוץ לישראל או פשוט מחסלים את עסקיהם המקומיים. מכאן, שמאזן התשלומים של מדינת-ישראל אולי נראה טוב על הנייר והרזרבות בבנק-ישראל מתנפחות (בעיקר מאז הערבויות האמריקניות שלאחר מלחמת המפרץ), אולם בסך-הכל, המדיניות של פרנקל מובילה לערעור המאזן המסחרי ובטווח-הארוך היא מתכון בדוק לשואה כלכלית.

בנק-ישראל מצדו טוען שמדיניות מוניטרית מרחיבה, מהסוג שהתעשיינים דורשים, היא הדבר האחרון שהמשק הישראלי זקוק לו בימים אלה. שתי סיבות עיקריות לכך: הסיבה הראשונה היא, שבניגוד לדעה הרווחת בציבור, נגידי בנקים מרכזיים אינם קובעים את שיעור-הריבית במשק; הם מסוגלים, במקרה הטוב, לשלוט

---

[1] **יהונתן ניצן** הוא אנליסט בכיר ב- **Bank Credit Analyst Research Group** שבמונטריאול קנדה. הוא משמש כעורך של הירחון **The BCA Emerging Markets Analyst** היוצא מטעם החברה. העיתון המיועד בעיקרו למשקיעים מוסדיים, עוסק בניתוח ובתחזיות של ההתפתחויות בשוקי ההון שב׳שווקים המתעוררים׳. **שמשון ביכלר** מרצה באוניברסיטאות ובמכללות בישראל.

בשיעורי הריבית **לטווח-הקצר** בלבד; אבל ההשקעות 'הריאליות' במשק (כלומר רכישות של תשומות מיכון וידע לשם פיתוח ייצור תעשייתי בעתיד) מושפעות בעיקר משיעורי-הריבית לטווח-הארוך; ואלו האחרונים נקבעים על ידי שלל כוחות תאגידיים, מקומיים וגלובליים, אשר עליהם נגיד בנק-ישראל אינו מסוגל להשפיע. מצד שני, פרנקל אכן מסוגל להשפיע בעקיפין על שער הריבית, אם אך ישקוד על שמירת האינפלציה ברמה נמוכה וימנע ממנה להתלקח.

כיצד עשויה רמה נמוכה של אינפלציה להשפיע על שערי-ריבית לטווח-ארוך?

כיצד אינפלציה נמוכה משפיע על ההשקעה 'הריאלית'? ומכאן בעצם, כיצד היא משפיעה על רמת הצמיחה במשק?

ההסברים המוניטריסטיים פשוטים למדי: המלווים חותרים להגן על הערך הריאלי של נכסיהם; אם הם מאתרים סימנים להתחלה של אינפלציה, הם מיד מגיבים בהעלאת שער הריבית כהגנה מפני שחיקת הנכסים בעתיד (בישראל עד אמצע שנות התשעים, נעשה התהליך באופן אוטומטי דרך האג"חים הצמודים שהנפיק בנק ישראל). כך או אחרת, שערי הריבית לטווח-ארוך נוטים לעלות או לצנוח בהתאם ל'ציפיות האינפלציוניות'.

וכאן, בנקודה זאת של הצפיות לאינפלציה, יכול הבנק המרכזי ואף צריך להתערב.

כיצד הבנק המרכזי מתערב?

בעזרת מדיניות מוניטרית מצמצמת ובמקביל, באמצעות שיעור גבוה של ריבית לטווח-קצר, בנק-ישראל יוצר בלמים על עלייה מהירה בכמות הכסף, או יותר נכון, הוא מגביל את 'עודף הנזילות' במערכת המוניטרית. פעולות אלה, על פי טענת בנק-ישראל, בולמות את הפחדים מאינפלציה, או בלשון המוניטריסטים, בולמות את 'הצפיות' לאינפלציה. יש לזכור שבישראל ל'צפיות' הללו יש על מה לסמוך: המשק הישראלי סובל עדיין מאינרציה אינפלציונית, פרי משקעי העבר ההיפר-אינפלציוני; באופן כללי, האינפלציה נוצרה בגלל 'ההיסטוריה הבולשביקית' של המשק שבו שלטו 'המפלגות', 'ההסתדרות' ו'הביורוקרטיה'. רק עם 'הרפורמה בשוק ההון' ו'השינוי המבני' הצליחו הכוחות הנאורים של בנק-ישראל להשתלט על האינפלציה, בהטילם משמעת מוניטרית ותקציבית על שרי הממשלה והעסקנים הפרועים בכנסת.

אחד האמצעים החשובים לשמירת הסכרים מפני עליה ב'ציפיות לאינפלציה' (כלומר מניעת העליה של שערי הריבית לטווח-הארוך) הינו שמירה על שיעור גבוה של ריבית לטווח-קצר.

הסיבה השניה לשמירה על מדיניות מוניטרית מצמצמת לפי בנק-ישראל היא, שבמרוצת העשור האחרון העולם השתנה: בעיקר השתנו המוסדות וכללי המשחק הכלכליים. במערכת הכלכלית החדשה, דעך כוכבם של שרי האוצר הלאומיים ואת מקומם ירשו המשקיעים הבינלאומיים. האחרונים אינם מהססים לרגע בתגובתם לתנודות השוק. אין להם מעצורים סנטימנטליים בהשקעותיהם או בחיסול השקעותיהם, אולם אין כמוהם רגישים למה שמכונה 'יציבות מוניטרית'. מאחר שהמשק הישראלי סובל באופן כרוני מגירעון בחשבון השוטף של מאזן התשלומים, הוא נזקק תמיד ליבוא הון, בין אם כהשקעות בשוק ההון ובין אם כהשקעות 'ריאליות' ישירות.

הדרך היחידה לגרום לזרימת הון זר, פיננסי או ישיר, לישראל, היא לדאוג לשמור על 'סביבה מוניטרית יציבה'. ועל כך שוקד ללא לאות בנק-ישראל, לפחות לפי דובריו הרבים בבנק ובאקדמיה.

בימים אלה מועלית מחדש הצגה יומיומית משעממת שבה מתעמתים כביכול שר-אוצר בזבזן מול נגיד בנק סגפן. כרגע, איך לא, ידו של פרנקל על העליונה. הריבית נותרת גבוהה, השקל מתוסף ויבואני ההון הזר (הרבה מהם ישראלים) חוגגים. גם העיתונאים יכולים בקלות להשחיר את הדפים באלפי מילים חסרות פשר.

המעניין הוא שהשחקנים המדקלמים באופן כפייתי את המלל (מן הסתם זה מה שמכנים 'שיח') מקפידים להימנע מלעלות שאלה אחת פשוטה: האם בכלל יש קשר בין מדיניות מוניטרית מצמצמת או מרחיבה ובין תהליכי צמיחה כלכלית בטווח-הארוך.
אם נתעלם מהאינטרסים הפרטיקולריים שכובלים את תודעתם של השחקנים היריבים, לא נותר אלא להתפעל מעומק המחשבה של מחברי ההצגה. כנראה הם באמת סבורים שרמת הריבית לטווח-קצר ממצה את עיקר הנושאים העומדים במרכז החשיבה והפעילות במשק. מכל מקום, השחקנים ומפיצי 'השיח הציבורי' בוחרים באופן עקבי, מודע או לא מודע, להתחמק מלהעלות שני נושאים עמוקים שיש להם קשר ברור לקצב הצמיחה הכלכלית: התהליך **הדמוגרפי** ותהליך **השלום**.

הצמיחה הדמוגרפית

במבט רטרוספקטיבי, הצמיחה הכלכלית בישראל ובמדינות מתועשות קשורה באופן הדוק לצמיחה דמוגרפית. ברור שגידול אוכלוסייה מגדיל ישירות את כמות הצריכה במשק; אבל יש לכך גם השפעה מעמיקה יותר: הגידול מעודד השקעה בבנייה למגורים; הוא מגדיל השקעות בהרחבת תשתית, בקווי-ייצור ובמפעלים שמחוללים מצדם מקורות נוספים לביקוש מתרחב (תהליך הידוע בשם 'המאיץ' = ‘ the accelerator’).

בדרך-כלל השקעות 'ריאליות' חדשות נוטות להעלות את רמת הפריון, ומכאן להגביר את הצמיחה הכלכלית במשק.

השפעת הגורם הדמוגרפי על רמת ההשקעה, ומכאן על שיעור הצמיחה בישראל, נראה ברור מתוך **הגרף**.

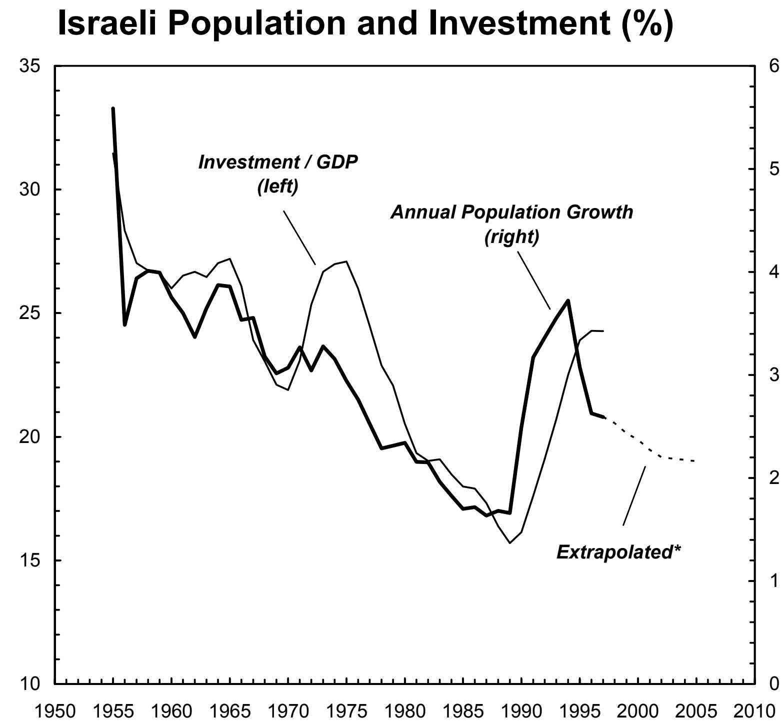
בגרף מופיעים שני קוים: **הקו הדק** מתאר את אחוז ההשקעה בתוך התוצר המקומי הגולמי של ישראל. **הקו העבה** מתאר את שיעור השינוי בגידול האוכלוסייה.

עד אמצע שנות השבעים התחולל גידול מהיר באוכלוסייה הישראלית כתוצאה מהגירה יהודית מסיבית. לגידול הדמוגרפי התלוותה צמיחה מתמדת בהשקעה במשק, שחלקה היה כ- 30% מהתוצר המקומי.

מאמצע שנות השבעים החל לרדת שיעור הגידול באוכלוסייה, ובמקביל ירדה רמת ההשקעה, ועמם נפלה הצמיחה הכלכלית. הירידה בצמיחה המשיכה לאורך עשור והגיעה לשיאה בהאטה של שנות השמונים.

בשנת 1985, בתקופת ממשלת הליכוד הלאומי, הופעלה מין 'תוכנית כלכלת חדשה' על פי חזונם של פרס ומודעי. למעשה התוכנית (אם ניתן לכנות זאת כך) עוצבה על פי המתכון הבדוק שהכתיבה קרן המטבע הבינלאומית עבור מדינות בעלות חובות תופחים.

התוכנית אולי סייעה להורדת שיעורי האינפלציה הגבוהים, אולם הצליחה לשקע את המשק במיתון מתמשך. ממש כמו עתה, גם אז הפרשנים מטעם הביעו תקווה שאינפלציה נמוכה ו'יציבות מוניטרית' יעוררו את תיאבון המשקיעים וכך יעלו מחדש רמת ההשקעה והצמיחה. כזכור, התקוות הללו התבדו והמשק שקע בקיפאון עמוק עד סוף שנות השמונים.

NOTE: Series are shown as a 5-year moving average.
* Assuming annual natural growth of 1.63% and net immigration of 35,000.
SOURCE: Israel Central Bureau of Statistics.

מה שהוציא את המשק מהמיתון, לא היו תוכניות ייצוב למיניהן, אלא זרם של מהגרים שהחל לבעבע מבריה״מ לשעבר. הזרם התגבר לאחר שיצחק שמיר אשר דאג יותר לעתיד ההתנחלויות, הצליח לסגור בפני המהגרים מבריה״מ את שערי ארה״ב, כדי לאלצם לנחות בחופי ישראל.

מאז ועד למחצית שנות התשעים עלתה רמת ההשקעה המצרפית ועמה עלו הפריון, כושר הייצור והצמיחה. אלא שנראה שפוטנציאל ההגירה מיצה עצמו, וכבר מתרבים הסימנים שהרבה מכושר הייצור, שהתרחב במהירות בתחילת שנות הששים, ייחשב בקרוב ל׳עודף׳, לפחות מנקודת מבט עסקית. ברור, שבנסיבות אלה, כל **תוספת** של השקעה בדיור, בתשתית, במפעלים תעשייתיים ובמרכזי קניות -- תהפוך לפחות ופחות רווחית. הירידה בהיווי ההון כבר מתחילה להתבהר מתוך אינדיקטורים כמו הנפילה במכירות המלט ובשקיעת ענף הבנייה. אינדיקטור חשוב לא פחות הוא יבוא מוצרי השקעה: גם כאן היתה נפילה, לראשונה מהתחלת ה׳בום׳ העסקי של תחילת שנות התשעים.

היו כאלה שתלו ועדיין תולים תקוות בהמשך ההגירה מחבר העמים. הצפיות הן שהשתלבות המהגרים בעלי רמה גבוהה של ׳הון אנושי׳ במשק הישראלי, תביא לעליה בפריון הכללי. אבל אפילו אם נכונה תקווה זאת, האפקט שלה על רמת הצמיחה הכללית הוא לטווח-קצר בלבד. הסיבה היא, שישראל אינה דומה למדינות מתפתחות;

נכון שבמובן מסוים, האפקט של העליה בפריון, אשר מביאים המהגרים מרוסיה, מקביל לתהליך ההשתלבות של אוכלוסיות כפריות בסיסטמה קפיטליסטית, בעיקר ב'שווקים המתעוררים' של דרום-מזרח אסיה; אלא שקיים הבדל מהותי בין המשק הישראלי לבין ה'שווקים המתעוררים': באחרונים, כמו הודו ותאילנד, תהליך הפרולטריזציה של האוכלוסיות הכפריות הוא רק בתחילתו, בעוד שבישראל התהליך מצוי כבר בסופו. אחוז האוכלוסייה העירונית במלזיה או בפיליפינים מגיע ל – 55%; בהודו ובסין הוא אפילו לא מגיע ל – 30%. בישראל, לעומת זאת, האוכלוסייה העירונית מהווה מעל ל – 90% ואף אותם 10% שאינם רשומים כתושבי ערים, משולבים היטב בתוך סיסטמת השוק הקפיטליסטי. מכאן, ששילוב המהגרים במשק הישראלי פעל כזרז זמני בלבד, השקול לפרולטריזציה של כ – 15% מהאוכלוסייה; וגם תהליך זה, כאמור, מגיע אל קצו.

בקרוב, כשמרבית המהגרים ימצאו את מקומם 'הראוי' במשק -- השתלבותם כמעט ולא תוסיף לגידול בפריון.

מכאן, שהתחזית למשק הישראלי בזמן הקרוב, היא האטה כלכלית הנובעת משילוב של ירידה בצמיחה הדמוגרפית, המלווה בירידה ברמת ההשקעה המצרפית וירידה איטית יותר של השיפור בפריון.

העסקנים הפוליטיים בישראל עושים סימנים ניכרים שלא לקרוא את הסימנים והאינדיקטורים הללו. רובם מאמצים את האשליה שהפכה לחכמה המקובלת בישראל, לפיה ישראל תוכל להפוך בקרוב למשק צומח, הנשען על יצוא; היצוא יתבסס על ענפים עתירי ידע, בעיקר כאלו הקשורים לתעשיית המחשבים, ועוד יותר הקשורים לתעשיית התוכנות.

אבל נראה שמדובר באשליה שכבר ראינו בעבר, בימי ממשלת בגין העליזים: אז שררה אופוריה, שלפיה המשק הישראלי ("בעזרת הגאון היהודי"), יהפוך חיש מהרה למעצמה עולמית של יצוא נשק.

כללית ניתן לומר על האשליה הנוכחית, בקונטקסט הגלובלי של היום, שכדי שתעשיית מחשבים, ובעיקר תעשיות תוכנה, תהיינה בעלות כושר תחרות, עליהן לעמוד בלפחות באחד משני תנאים: האחד הוא **כוח שוק**. זהו המקרה של ארצות הברית. שם פירמות של תוכנות המחשבים, אשר בסיסן בארצות הברית, כמו מיקרוסופט, שולטות בענף באופן גלובלי, הן בגלל גודלן (שהתאפשר לנוכח ממדי השוק האמריקני) והן בגלל עוצמת הממשל האמריקני, המאפשרת לקדם את עסקי הפירמות, ובין השאר לכפות הסדרים בינלאומיים לגבי זכויות רכוש.

התנאי השני הוא **עבודה זולה**. מאחר שהתפתחות ענף התוכנה מוביל לקראת סטנדרטיזציה בינלאומית בשיטות הייצור ובאופי העבודה, חלקים הולכים וגדלים מהענף ניתנים להעברה למדינות 'המתעוררות'. תעשיית התוכנה בהודו, למשל, התרחבה בשנים האחרונות ב- 50% לשנה בממוצע; חלק הולך וגדל מהתפוקה מוזמן על ידי הפירמות הבינלאומיות הגדולות.

ישראל אינה בעלת כוח שוק ואין לה יתרון משמעותי בעלויות הייצור; ומכאן, שקיים סיכוי סביר שכושר התחרות שלה בענף ילך ויתערער בשנים הקרובות, ככל שהמדינות 'המתעוררות' תשתלבנה בסיסטמה הקפיטליסטית העולמית.

עסקי השלום

מה, אם כן, נותר למשק הישראלי?

כאן, דווקא, יכולים להיטיב לעשות העסקנים הפוליטיים. בפרספקטיבה מרחיקת ראות, הפתרון **היחיד** לטווח-ארוך הוא **השתלבות אזורית**.

ההתרכזות בתהליכים הגלובליים הסיטה את תשומת ליבם של רבים מהפוטנציאל החשוב שטמון באינטגרציות המקומיות והאזוריות.

כך, לדוגמא, כתוצאה מ- **NAFTA** (הסכם הסחר החופשי הצפון-אמריקני) היצוא האמריקני לקנדה ולמכסיקו העפיל מ – 26% מתוך סך כל היצוא האמריקני ב – 1981 ל – 36% ב – 1995. תוצאה דומה קרתה באמריקה הלטינית, שם הסכם הסחר האזורי של מרקוסור הביא לפריחה בסחר שבין מדינות האזור. באסיה, הסחר התוך-אזורי הגיע ב – 1995 ל 37% מסך הכל היצור לעומת 28% ב – 1998.

ישראל, לעומת זאת, כמדינה התקועה בקונפליקט אזורי, לא מעט בגלל שגיונות פוליטיים, אינה משתלבת באזור. הסחר הישראלי עם מדינות המזרח התיכון הוא פחות מ – 5% מתוך היצוא שלה ועם סיכוי טוב לרדת, לאור תעלוליה האחרונים של קואליציית נתניהו-המתנחלים-הדתיים.

נכון שהמדינות הערביות המקיפות את ישראל הנן בעלות משקים פחות מפותחים מאשר של ישראל במידה ניכרת, ויתכן שלטווח-קצר ההשפעה שלהן על הייצור והצמיחה של המשק הישראלי תהיה מצומצמת; מצד שני, בפרספקטיבה ארוכת-טווח, שאפילו עסקן פוליטי מצוי מסוגל לתת דעתו עליה, דווקא המשקים העניים של מדינות ערב אוצרים בקרבם פוטנציאל אדיר של השקעות וצמיחה.

לישראל אין יותר אוכלוסייה פריפריאלית שאמורה לעבור פרולטריזציה, להוציא, אולי, הסדר במשק הישראלי של תחילת שנות השבעים, במשטר של הכיבוש והצייתנות בנטוסטני, כזה או אחר, עם הפלסתינים, שאליו חותרת קואליציית נתניהו; הסדר שאין לו, אגב, שום סיכוי להתגשם.

ה'בום' שיצרו הפלסתינים של אז, נגמר ולא יחזור. במצב המדיני של 'האוטונומיה' כיום, הפלסתינים מסוגלים לספק לישראל ביקוש נמוך ביותר למוצרים ולעבודה זולה בענפים לא חשובים.

לעומת זאת, אם ישראל תשחרר את פלסתין ותאפשר לה להקים מדינה עצמאית, לא רק שהיא תזכה ברמת בטחון לאומי גבוהה, שתביא לאקלים כלכלי חדש, ולא רק שתזכה לייצוא מתגבר בסחורות צריכה ובסחורות השקעה לתוך השוק הפלשתיני המתעורר, אלא גם תוכל להשתלב בסחר תוך-אזורי. האפקט יהיה, לא רק עליה מתמדת בייצור וזכייה בייבוא זול; אלא בגלל מקומה האסטרטגי ובגלל יתרונה בתשתית פיזית ופוליטית -- תוכל ישראל ליהנות מיבוא הון ומהשקעות, כמדינת ציר מרכזית של האזור.

יתר על כן, אינטגרציה אזורית עשויה להביא לפרוייקטים ציבוריים משותפים בתשתית, שיביאו אף הם בתורם תוספת השקעות זרות, שיתרמו לצמיחה כלכלית בישראל.

ברור שתהליך כזה, אשר נראה בהחלט ריאלי, ואין בו שום ממד הרפתקני, לא יוכל להתחולל כל זמן שהרפתקנים מסוגם של נתניהו, שרון ושות' מנהלים באופן ריאליסטי את ישראל לעבר אוטופיות של שקיעה כלכלית.

פרנקל לא יועיל פה. הויכוח המרכזי אינו על מדיניות מוניטרית של פרנקל או על שער הריבית של התעשיינים; הויכוח הוא אך ורק על אורך כהונתם של נתניהו שרון ושות'.

יהונתן ניצן nitzan@yorku.ca
שמשון ביכלר shim100@hotmail.co.il

C:\Archive - B&N Publications (fresh)\Mimeographs\970800NB_Demographics_and_peace.doc
words2042 * 13/08/2003 5:22 PM